

О.А. Коваль,
кандидат юридичних наук
(Академія адвокатури України)

Громадянське суспільство та права держава: сутнісні характеристики

Ключові слова: *права держава, громадянське суспільство, верховенство права, гуманізм.*

Сучасність висуває доволі суворі вимоги до законодавчого закріплення підвалин державного та суспільного ладу в будь-якій країні. Декларування певних положень замало — завжди необхідно подавати змістову “розшифровку” згаданих положень. Цього вимагає сама логіка правового регулювання в межах романо-німецької правової сім’ї. Будь-яка основна ідея, яка використовується для організації явищ, що потребують правового регулювання, існує, в першу чергу, як концепція, теорія тощо. І законодавче закріплення назви цієї концепції, без змістової характеристики, фактично унеможливує нормальну її реалізацію, створює тенденцію її двозначного розуміння.

Проголошення України як правової держави, що відбулося з прийняттям Конституції 28 червня 1996 р., створило нагальну потребу в законодавчому закріпленні змістової характеристики цієї теорії. З урахуванням її відсутності почалися наукові пошуки, спрямовані на формування цілісного, системного уявлення про правову державу. Згодом почали досліджувати громадянське суспільство, як необхідну передумову формування правової держави. Але складність і неоднозначність зазначених явищ поки що не дозволили сформулювати їх єдине розуміння. Сучасний стан наукових досліджень можна охарактеризувати відсутністю єдиної думки щодо тер-

мінології, аморфність визначень “права держава”, “громадянське суспільство”, суперечливість бачення їх ознак. І права держава, і громадянське суспільство подаються науковцями лише разом, як елементи, жорстко пов’язані один з одним. При цьому, дана думка виступає як аксіома, як самоочевидна ситуація, і використовується бездоказово, порушуючи тим самим всі принципи наукового підходу. Більшість сучасних науковців під час дослідження означених явищ обмежуються, в основному, перерахуванням ознак, принципів правової держави і громадянського суспільства, досліджують закономірності їх взаємодії, залишаючи поза увагою визначення їх сутності, квінтесенції буття.

Дослідження правової держави і громадянського суспільства, їх ознак, принципів, аспектів взаємодії провадилися в Україні: І.О. Вороновим, Н.Г. Дімітревим, В.В. Копейчиковим, М.І. Козюброю, С.Л. Лисенковим, В.Ф. Сіренком, П.М. Рабіновичем та ін. Завдяки складності зазначених явищ, їх багатоманітності та наявності взаємозв’язків з багатьма сферами державного і суспільного життя, певні аспекти їх існування досліджуються й іншими вченими відповідних галузевих наук. Незважаючи на велику кількість наукових розробок з цієї тематики, залишаються нерозглянутими деякі суттєві аспекти правової держави і громадянського суспільства.

Ми пропонуємо виявити основну ідею, сутнісну характеристику таких явищ, як правова держава і громадянське суспільство. Це дозволить концептуально визначити всю систему взаємозв'язків людина–суспільство–держава в межах цих теорій, дозволить вести мову про науково обґрунтовану проєкцію визначених сутнісних характеристик на елементи структури правової держави і громадянського суспільства, на сфери їх існування і взаємодії.

Ми не заперечуємо тісний взаємозв'язок зазначених явищ, але пропонуємо зупинитись на кожному з них окремо, визначити сутнісні ідеї кожного з них. На нашу думку, лише за таких методологічних підстав можливе формування цілісного теоретичного уявлення цих явищ з можливістю їх запровадження в суспільну і державну практику.

Концепція громадянського суспільства, що почала формуватися на зорі Нового часу, розвивалась і змінювала свій зміст паралельно з розвитком суспільної реальності, яку вона відображала. З наукової точки зору, теорія громадянського суспільства пройшла довгий шлях: від протиставлення суспільства і держави, їх трактування як певного типу антиномії, за допомогою якої суспільна система описується як поділена на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені, проте автономні сфери: політичну і громадську — життя в останній ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їх праві творити спілки та асоціації, захищати свої інтереси, запобігати або протистояти сваволі державних зверхників до сучасного розуміння громадянського суспільства, як складної системи самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації прав людини, її інтересів і потреб, самореалізації окремих індивідів і колективів.

Незважаючи на досить суттєві відмінності між конкретним наповненням розуміння громадянського суспільства в залежності від часу та рівня розвитку суспільства і держави, незмінним залиша-

лося лише дві речі: акцентування уваги на людині та розмежування понять наявного громадянського суспільства і громадянського суспільства бажаного, ідеального, реальне співвідношення між державою і громадянським суспільством і співвідношення належного, потрібного [5, 23].

Характеризуючи сучасне уявлення про громадянське суспільство, треба мати на увазі те, що в різних країнах воно може мати свою конкретно-історичну форму. Це обумовлено, зокрема, типологією різних ринків. Європейсько-американський демократичний ринковий плюралізм відзначається глибокою приватизацією власності, монополізацією виробництва, децентралізацією економічної влади. На такій основі утворюється громадянське суспільство як організація рівноправних індивідів, що мають можливість вільного узгодження власних інтересів і засобів їх досягнення. В так званій “азіатській” моделі ринкової економіки домінуючими є корпоративні угруповання, держава має широкі повноваження щодо вирішення економічних, соціальних і політичних питань. Громадянське суспільство відзначається усвідомленим підпорядкуванням індивіда чи групи вимогам певної організації, похідністю інтересів індивіда від інтересів громадян. З цих відмінностей витікають відмінності в інститутах та технології організації і управління суспільства.

Світовий досвід суспільного розвитку засвідчує, що становлення, функціонування та розвиток соціуму неможливий без утвердження в ньому певних фундаментальних цінностей. Серед складної системи базових цінностей як чинника, який покликаний задовольняти індивідуальні, групові чи суспільні потреби, важливе місце належить соціальним цінностям, головними серед яких є людина, людське життя, потреби і інтереси особистості. Тому пріоритетним і головним напрямом соціальної політики в такому суспільстві є створення умов для реалізації творчого потенціалу людини. Соціальна політика має бути спрямована на розширення, поглиблення суспільного поля для реалізації творчого потенціалу

людини, свободи вибору нею способів і форм самореалізації у сфері соціального буття, збільшення змісту і напрямів альтернативної діяльності в процесі суспільного розвитку.

Зважаючи на вищевикладене, ми пропонуємо для визначення сутності громадянського суспільства обрати єдину основоположну ідею його виникнення, функціонування і розвитку. На нашу думку, такою основною ідеєю, сутнісною характеристикою громадянського суспільства можна назвати принцип гуманізму. При цьому гуманізм визначений не у суперечливому тезисі: “Людина є найвищою цінністю суспільства”, а в розумінні одного з моральних імперативів: “Чини з іншими людьми так, як хотів би, щоб чинили з тобою”. Цей принцип далі формує цілий комплекс ідей організації та існування громадянського суспільства, до якого вже входять:

1. Визнання основних природних прав людини, їх пріоритет над іншими інтересами суспільства в цілому чи окремих соціальних груп.

2. Визнання права приватної власності як реалізації індивідуальності кожної людини.

3. Визнання рівності всіх однопорядкових суб’єктів, як учасників суспільних відносин.

4. Необхідність високої культури суспільства тощо.

Фактично комплекс принципів (система основних ідей), на яких базується життєдіяльність громадянського суспільства, визначає його існування, є певним відображенням права, як системи загальнолюдських цінностей, в свідомості та культурі суспільства. Принципи громадянського суспільства, на нашу думку, виступають предтечами принципів права, їх джерелом.

Таким чином, державу ми можемо розглядати лише як інструмент організації влади в такому суспільстві. Тобто соціальні суб’єкти, які входять до громадянського суспільства, формують загальну систему уявлень про найбільш ефективні, доцільні правила поведінки, формують систему

суспільних цінностей і доручають їх практичну реалізацію спеціально створеній корпорації — державі. При цьому громадянське суспільство залишає за собою право і способи зміни таких цінностей та певним чином гарантують своє панівне становище порівняно із державою. Звісна річ, такий інструмент повинен відповідати жорстким вимогам, які б забезпечили зазначене вище. Єдина сутнісна характеристика повинна забезпечувати створення системи ідей, принципів, які б належним чином здійснювали необхідну конкретизацію відповідно до сфер державної діяльності.

Як основну сутнісну характеристику формування, організації та функціонування правової держави ми пропонуємо визнати принцип верховенства права. На жаль, в сучасній науці ще не вироблено єдиного розуміння цього принципу, тому ми пропонуємо при його визначенні як керівної ідеї правової держави обрати за основу декілька аксіоматичних положень.

На нашу думку, слід погодитись з М. Козюброю, який пропонує певні методологічні підстави для визначення дійсного змісту принципу верховенства права: по-перше, ми не повинні ототожнювати право та закон, й по-друге, необхідно розглядати право не як акт державної влади, а як універсальний соціальний регулятор, що втілює в собі найвищі досягнення людства — гуманізм, рівність та ін. [2, 47]. Подібні ж методологічні засади пропонує і О. Ткаченко: “...принцип верховенства права має сенс лише у тому разі, якщо право розуміється не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як соціальний феномен, що має глибоке коріння в культурі, духовних традиціях та ментальності народу” [6, 65].

Необхідно зазначити, що термін “верховенство” означає “панівне становище, переважаючий вплив кого, чого-небудь”. І, як вірно відзначила Д. Вовк, перед нами постає запитання, переважаючий вплив чого над чим ми розуміємо під верховенством права [1, 127].

Принцип верховенства права історично виник і розвивався в умовах англо-

американської правової сім'ї, в умовах так званого прецедентного права. Власно кажучи, ефективно його використання саме в юридичній практиці приваблює сучасних вчених. Але неможливо механічно переносити елементи цієї правової сім'ї до нашої національної правової системи, яка належить до сім'ї континентального права. Історично правова система України формувалася без впливу ідеологічних моментів можливого пріоритету права над державою, без ідеології невід'ємних прав людини тощо. Тому для так би мовити імплементації принципу верховенства права у нашу вітчизняну правову систему необхідно провести науково-теоретичне обґрунтування змісту принципу верховенства права, врахувати особливості його впровадження в юридичну практику.

Ми пропонуємо структурувати принцип верховенства права, виділити певні елементи, які у взаємодії розкрили б сутність даного положення:

1. Діяльність держави повинна бути узгоджена із системою загальнолюдських цінностей, системою об'єктивних ідей, що є уявленнями людства про правомірне і неправомірне. Дане правило діє лише на вищий законодавчий орган держави.

2. За наявності декількох видів соціальних норм, що поряд з нормами права регулюють певні суспільні відносини, ми повинні керуватись саме нормами права при вирішенні даної конкретної справи. Дане правило діє на всіх інших суб'єктів права.

Розглянемо ці елементи докладніше.

Елемент перший. Держава для виконання покладених на неї суспільством задач має можливість робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, тобто використовує право як інструмент регулювання суспільних відносин. За такої ситуації існує можливість зловживання "правом видавати право" з боку держави. З метою запобігання такому зловживанню необхідно передбачити певний взірець правил, за якими повинен проходити процес правоутворення. Ці правила розповсюджують свою дію не лише на процедурні моменти прийняття нових законів, а й на їх

змістову характеристику. Все це забезпечує легітимність закону. Легітимність не лише з точки зору держави, а й з боку суспільства. Ми пропонуємо вважати взірцем загальнолюдські цінності, що знайшли своє відображення через систему принципів права, як квінтесенцію багатогранного людського буття. Адже саме принципи права є основними засадами, відправними ідеями буття права, котрі виражають найважливіші закономірності даної суспільно-економічної формації, є однопорядковими із сутністю права й мають нормативний характер, володіють універсальністю, вищою імперативністю й загальною значимістю. Необхідно зауважити, що принципи права необхідно розглядати саме як систему певних вимог. Інакше, із втратою системних взаємозв'язків вони (принципи) втрачають і свою практичну цінність.

Зрозуміло, що при використанні саме першого елемента принципу верховенства права в правотворчості можуть виникнути певні ускладнення. Мова йде про особливості сприйняття загальнолюдських цінностей кожною окремою людиною, про суб'єктивний погляд на об'єктивні явища. Звісна річ, що кожна людина в силу власної індивідуальності буде сприймати взірці об'єктивно існуючих загальнолюдських цінностей та правил поведінки з певними, іноді дуже істотними, відмінностями від інших. Але достатня кількість депутатів у вищому законодавчому органі практично ліквідує дану проблему. Адже у процесі підготовки, обговорення, прийняття законопроектів й проявляється та шукана сутність правила поведінки. Другим запобіжником можливо "призначити" доктринальну розробку науковцями системи певних базових положень (автор схиляється до думки, що подібної уваги потребує саме система принципів права), що в подальшому знайдуть своє відображення в Основному законі держави.

Не викликає сумнівів, що така постановка проблеми буде вимагати від конкретних осіб, що займаються законодавчою діяльністю високого професійного рівня й моральних якостей.

Для додаткового забезпечення належної реалізації першого елемента принципу верховенства права необхідно передбачити державний орган, який мав би можливість контролювати результати законодавчої діяльності. В Україні такі повноваження має Конституційний Суд України. В межах даної статті ми не маємо змоги розглянути механізм діяльності цього органу, виявити можливі недоліки і позитивні моменти. Наше завдання полягає в теоретичному обґрунтуванні принципу верховенства права і його впливу на діяльність суб'єктів права, рахуючи й державу.

Другий елемент. Необхідно зазначити, що у вітчизняній науці вважалося, що саме це визначення повністю відбиває сутність принципу верховенства права. Наводилось багато аргументів, що говорили на користь саме такого розуміння сутності цього принципу.

Але, на нашу думку, дане розуміння принципу верховенства права має суто утилітарне, практичне значення. Воно не дає відповіді на питання, що використовувати як взірєць суб'єкта правотворчості у власній діяльності. Таким чином, лишається поза увагою один з найважливіших елементів діяльності держави — правотворчість.

В сучасній юридичній науці набули широкого розповсюдження ідеї про можливість надати державним органам та їх посадовим особам керуватись у своїй діяльності не лише законом, а й, за необхідності, у відповідності з принципом верховенства права, загальнолюдськими цінностями, принципами права та ін. Тобто дія першого аспекту принципу верховенства права розповсюджується не лише на законодавця (як пропонуємо ми), а й на всі інші державні органи. При цьому одними з аргументів є недосконалість законодавства й практична неможливість передбачити всі життєві ситуації та нові суспільні відносини, що з'являються з плином часу.

Якщо взяти дану пропозицію за основу, то ми втрачаємо сенс нормативного регулювання взагалі. Оскільки потреби в створенні абстрактних правил поведінки вже не буде — державні органи можуть

власноруч творити право, творити під кожен конкретний випадок. Ми не відкидаємо можливості запровадження даного елемента, але для окремих, чітко визначених державних органів (наприклад, судів) і в чітко визначених ситуаціях. Навіть якщо вести прогнозування ситуації з практичної точки зору, то потрібна велика кількість державних службовців різного рівня, що окрім високих професійних знань і практичних навичок будуть володіти високими моральними якостями. Створити механізм запобігання зловживання з боку держави стане неможливим. І ми досягаємо результату, прямо протилежного бажаному: замість реальної охорони і захисту прав людини ми отримаємо тоталітарну державу, державу свавілля. На сучасному етапі розвитку вважаємо за недоцільне розповсюджувати перший елемент принципу верховенства права на всі або більшу частину державних органів. Єдиним виключенням з цього правила є, на нашу думку, діяльність судів. В деяких випадках суд повинен мати можливість вирішувати справи *contra legem*. Тобто у випадках, коли закон є не правовим, суд вирішує справу всупереч такому закону. Але подібні випадки повинні розглядатися як виключні в діяльності органів правосуддя. Для усунення можливості зловживань з боку суддів необхідно передбачити наступне:

1. За умов вирішення справи всупереч закону суд повинен сам передати своє рішення у вищу інстанцію для розгляду в порядку нагляду.

2. Надіслати повідомлення в Конституційний Суд України про наявність не правового закону з обов'язковим обґрунтуванням такої думки.

Власне кажучи, юридична практика в Україні вже пішла таким шляхом. Суд має право визнати, що закон суперечить Конституції України й не застосовувати його в конкретному випадку. При цьому суд не може визнати подібний закон неконституційним — це виключна юрисдикція Конституційного Суду України [4].

Ми вважаємо, що доцільно прийняти як ще одну методологічну засаду позицію

С. Лисенкова відносно співвідношення концепцій природного права і нормативізму (останній традиційно розповсюджений на Україні). Незважаючи на протилежність ряду положень, що містяться у даних концепціях, С. Лисенков вважає, що вихідні принципи дійсно демократичного суспільства і потреби сучасного розвитку України вимагають не боротьби між ними, а врахування особливостей підходу до права кожної з них (як усієї множини інших підходів до праворозуміння) у правотворчій, правореалізуючій і правоохоронній діяльності. В результаті таких процесів позитивне право буде наповнюватись змістом, який впливає з принципів природного права, а це унеможливить використання позитивного права в антигуманних чи антидемократичних цілях [3, 71].

Таким чином, принцип верховенства права знаходить своє продовження, об'єктивізацію в принципі верховенства закону, що визначає ієрархію нормативно-правових актів за юридичною силою. Але це можливо лише у випадку коли

право буде трактуватись саме з позицій суміщення концепції природного права та нормативно-позитивістської точки зору.

Необхідно відійти від стереотипів протиставлення держави і особи, держави і суспільства. Це призводить до надмірного захоплення саме правами людини, на шкоду правам суспільства в цілому. Держава повинна виступати як створений суспільством інструмент для вирішення певних загальносуспільних справ, а не вважатися супротивником суспільства в цілому й окремої особи зокрема. Саме існування таких стереотипів обумовлює використання термінів “громадянське суспільство”, “правова держава” як аморфних політичних інструментів.

На підставі запропонованих поглядів можна проводити дослідження правової держави та громадянського суспільства не окремо один від одного, а як взаємопов'язаних елементів, з повним врахуванням цих зв'язків та принципів їх організації.

Список літератури:

1. *Вовк Д.* Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні // *Право України*. — 2003. — № 11.
2. *Козюбра М.І.* Принцип верховенства права і права людини // *Права людини і права держава (До 50-ї річниці Загальної Декларації прав людини): Тези доп. та наук. повідомлень. 10-11 грудня 1998 р.* — Харків, 1998.
3. *Лисенков С.Л.* Концепція природного права і нормативізм: співвідношення і значення для законотворчої діяльності // *Концепція розвитку законодавства України. Матеріали науково-практ. конференції.* — К., 1996.
4. *Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р.*
5. *Рабинович П.М.* Громадянське суспільство і правова держава (загально-теоретичні міркування) // *Українське право*. — 1996. — № 3.
6. *Ткаченко О.* Принцип верховенства права в регулюванні еколого-правових відносин: поняття та значення // *Право України*. — 2003. — № 4.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена рассмотрению сущностных характеристик таких явлений, как гражданское общество и правовое государство. Предлагается авторское видение таковых и их содержательная характеристика.

SUMMARY

The article investigates the essential characteristics of such phenomena as civil state and legal state. The author suggests his vision of such notions and their conceptual characteristic.

Подано 21.03.07

Рекомендовано кафедрою теорії та історії держави і права